

Андрейко Л. В. Передача цитат з творів Тараса Шевченка в перекладі роману Ю. Андруховича "Московиада" / Л. Андрейко // Мова і культура : наукове видання. – Вип. 7. – Т.8. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – С. 157-164.

Грек Л. В.

**ПЕРЕДАЧА ЦИТАТ З ТВОРІВ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА В ПЕРЕКЛАДІ РОМАНУ Ю.
АНДРУХОВИЧА «МОСКОВІАДА»**

В статье проблема перевода цитат из Шевченко в романе Ю. Андруховича «Московиада» рассматривается в свете теории интертекстуальности, теории архетипов и национального подсознательного. Предлагаемая переводческая стратегия учитывает специфичность постмодернистических произведений и направлена на поиск межнациональных соответствий в рамках теории архетипов и архетипных моделей.

Ключевые слова: *интертекстуальность, цитата, постмодернизм, архетипная модель.*

The problem of translating the quotations from Taras Shevchenko's works in Yuri An-drukhovych's novel «The Moscoviad» is considered in light of the theory of intertextuality, theory of archetypes and national subconscious. The proposed translational strategy takes into account the specific character of postmodernist prose and is aimed at searching international correspondences on the level of archetypes and archetypical models.

Key words: *intertextuality, quotation, postmodernism, archetypical model.*

Сучасні течії літературознавства та перекладознавства велику увагу приділяють проблемі інтертекстуальності. Особливо актуальним це питання постає при перекладі постмодерністичної літератури, де інтертекстуальність є однією з найвиразливіших

рис її поетики. Теорія інтертекстуальності в сучасній науці ґрунтується на розумінні процесу літературного розвитку як постійної взаємодії текстів та світоглядів, в результаті якої кожний новий твір певним чином засвоює та перевтілює попередній літературний і культурний матеріал. Одним із мовних механізмів інтертекстуальності є цитата. Завданням цієї розвідки є аналіз способів передачі цитат при перекладі постмодерністичної прози. Ми будемо розуміти цитату, слідом за І. Фоменко [13], О. Козицькою [6], в широкому сенсі як будь-який елемент чужого тексту, що входить до авторського тексту. Важливо відзначити подвійне становище цитати: з одного боку - це органічна частина нової структури, з іншого - генетичне чужорідний елемент, що зберігає пам'ять про свій текст-джерело. Головною функцією цитати є перетворення і формування смислів авторського тексту. Якщо читач не впізнав чужого голосу, у нього не виникне асоціацій і цитата залишиться мертвою. Як вдало зазначає Н. Кузьміна, «Цитата - «рубильник», що включає в читача механізм семантичних асоціацій» [7, 104].

Отже, інтертекстуальний простір є подвійною реальністю. В одному інтертекстуальному просторі текст зароджується. В іншому інтертекстуальному просторі текст сприймається і потрапляє в сферу більш або менш випадкових зв'язків з іншими текстами, набуваючи нових смислів і часто втрачаючи первісні. Цей процес ще більше ускладнюється, коли мова йде про сприйняття художнього твору іншомовним читачем у перекладі. При теоретичному розгляданні проблем перекладу інтертекстуальних просторів можна виходити з інтертекстуальності, що витікає з авторських намірів та можливих знань (author-oriented); або з можливих асоціацій (reader oriented); або з самого тексту та його властивостей (text-oriented intertextual interpretation).

Дотримання авторського принципу передбачає визначення тієї

позиції, яку займає відносно джерел творець художнього твору. Такої точки зору дотримуються І. Смирнов, П. Тороп. Дослідники вказують на важливість виявлення максимальної кількості джерел «чужого слова» в творчості письменника з точки зору вивчення його історико-культурного фону, кола читання, смаку та світогляду. Чим більшу кількість джерел розпізнає перекладач в оригіналі, тим більше він відчуває його вписаність в інтертекст, у національну культуру.

Два інші принципи інтертекстуального перекладу - author-oriented та reader-oriented можна ототожнити з відомим «очуженням» та «одомашненням». У результаті вибору перекладачем першого текст оригіналу зазнає мінімальних змін, отож читач навіть у перекладі бачить перед собою оригінал і сам мусить сягнути його сенсів. У другому випадку оригінал препарується таким чином, що всі «чужі» цінності та символи гинуть й оригінальний текст стає невидимим для читача. Переносячи це питання у площину інтертекстуальності виникає питання - чи має перекладач відтворювати реальні «прецедентні тексти» (термін Ю. Караулова) оригіналу? Перекладацька практика пропонує декілька способів вирішення цієї проблеми. По-перше, згадаймо Франкові рядки: «Мов водоспаду рев, мов битви гук кривавий. Так наші молоти гриміли раз у раз», що були перекладені як- «Like deadly din of war or the Niag'ra's thunder, So did our hammers ring unceasing 'gainst the stone» [5, 90]. Тут ми маємо справу з перекладом реалій, але по суті перед перекладачем постає та сама дилема - показати специфіку і вдатися до екзотичних образів чи зберегти звичність і втратити специфіку, «Англомовному читачеві текст буде зрозумілий, можливо у нього виникнуть відповідні асоціації, але наявність порівняння з Ніагарою дезорієнтує читача, він не відчуває, що читає поезію українського поета, створену в у мовах, української дійсності» [5, 91] Або ж відомий приклад з автоперекладу «Лоліти» В. Набокова,

де автор, зокрема, вводить пушкінську цитату з «Евгения Онегина» «буду жить долгами, как жил его отец, по словам поэта» (в «Евгении Онегине»: «Служив отлично-благородно, долгами жил его отец...») замість шекспірівської цитати.

Інший спосіб передачі цитат - примітки або коментар перекладача, де пояснюються культурно-історичні імена та назви або вказуються прецедентні тексти, приховані цитати та алюзії. Проте, слід зауважити, що інтертекстуальність є джерелом особливого задоволення для освічених читачів від визнання текстуальної гри зі знайомими їм творами. Від читача очікується, що він зуміє виявити та розгадати максимально велику кількість таємниць, що містяться в тексті. Герман Мейер пише «розпізнання цитати або алюзії здатне викликати почуття естетичної насолоди й захоплення» [10, 4]. Тому пояснення перекладачем цитат у примітках або коментарі може завадити читачу отримати «задоволення від тексту» й самостійно розгадати загадку, й позбавить його, таким чином, інноваційної діяльності в побудові свого розуміння в процесі інтерпретації, яка є для нього ціннісною сама по собі, незалежно від адекватності її результату.

Розглянемо, як реалізуються ці принципи при перекладі Шевченкових цитат у постмодерністичних творах. При перекладі, як відомо, відбувається зіткнення двох культурних систем, і кожний переклад більшою або меншою мірою відображає протиріччя між двома сферами культури. А. Попович означає це протиріччя «міжпросторовим фактором у перекладі» і вбачає завдання перекладача у вирівнюванні цього фактору [9,131]. Ми пропонуємо підійти до цієї проблеми з позицій теорій архетипів та національного підсвідомого, в основі яких лежать ідеї О. Потебні, З. Фрейда та К. Юнга. Екстраполяція цих ідей на площину перекладу здійснена М. Лановик у статті «Перекладознавчі проблеми компаративістики крізь призму літературознавчих теорій» [8], основні положення якої вдаються

нам надзвичайно корисними у розв'язанні нашої проблеми. Згідно з цими теоріями, у кожному творі за індивідуальним криється колективне (національне) підсвідоме, що виливається у загальнолюдське підсвідоме (досвід, минуле людства). Процес перекладу таким чином є зіткненням двох національних світів та двох сфер колективного підсвідомого. Отже, щоб попри всі національні особливості та специфічні риси твір був сприйнятий у «чужому середовищі», перекладач має знайти спільні точки у двох художніх системах і підняти переклад до рівня світового підсвідомого, підсвідомого людства. Що більше подібного в культурі двох народів, їх історичному минулому, національній пам'яті, психології, мові - то більше «зустрічних течій» (термін А. Н. Веселовського), що створюють сприятливі умови для процесу перевтілення художнього твору та його перенесення в нову художню систему. В іншому разі мова іншомовного відповідника чинитиме опір «чужорідному» матеріалу, і виявиться ряд елементів, які неможливо втілити в дану художню систему. Простежимо, як це можливо здійснити на практиці. Об'єктом нашої уваги будуть цитати з творів Тараса Шевченка у перекладі роману Ю. Андруховича «Московіада». Вибір цього роману обумовлений тим, що твір насичений прихованими і неприхованими цитатами, ремінісценціями, алюзіями, іронічними парафразами, завдяки чому набуває багаторівневості та гетерогенності й претендує на багатоваріантність прочитання. Для ілюстрації своєї гіпотези будемо користуватися статтею О. Бойченка «Московіада» Юрія Андруховича як мономіфологічна меніппея» [1], де роман розглядається в ракурсі теорії мономіфів (термін Дж. Кемпбела), Оскільки «Московіада» є своєрідною подорожжю, то автор статті схематично наводить модель архетипної подорожі (мономіфу): з власної чи чужої ініціативи герой залишає домівку і вирушає на пошуки чогось такого, брак чого загрожує існуванню: або його власному, або громади, яку

він репрезентує, або й цілого космічного порядку. На шляху він зустрічається з «тінню», з богинею, ворожими та дружніми силами. У будь-якому випадку герой проходить низку випробувань, головне із яких відбувається у вилученому зі звичного ритму життя хронотопі (здебільшого це та чи інша модифікація пекла, потойбічного світу, підземного царства і т. ін.). Після досягнення кінцевої мети подорожі герой, озброєний новою силою чи новим розумінням себе і світу, повертається додому. У постмодерністичному ж дзеркалі ця схема набуває «іронічного модусу», відбувається гра архетипних структур.

Далі О. Бойченко доводить наявність у «Московіаді» архетипної моделі міфологічної подорожі. Якщо відкинути спогади, листи й сновидіння, в романі залишиться один день з життя українського поета в Москві. Герою доводиться не тільки долати опір охоронців (спецзагін, кадебісти), уникати зустрічі з підземними потворами (щурі), а й отримувати несподівану допомогу з боку трансформованих ворожих сил (коханка Галя). Кульмінацією подорожі стає участь Отто в «симпозіумі» мерців, де він нарешті виконує свою місію, розстрілюючи покійників, які уособлювали імперію. Завершується роман поверненням героя додому.

В рамках такої архетипної моделі в романі вибудовується образ постколоніальної України. «Московіада» - це роман про Імперію та постколоніальну свідомість. А, за словами Т. Гундорової, «власне колоніальну символіку України формує Тарас Шевченко» [2. 82]. Метафоричний образ колоніальної України створюється через її «окраювання», протиставлення провінції - метрополії. О. Забужко також відзначає, що російська імперська культура є наскрізним елементом бінарної опозиції Шевченкового міфу «Україна- імперія». Україна і Росія протистоять у Шевченка як «денний» і «нічний» пейзажі, як погідне, сонячне літо - і ніч «туманів і хуртовин, мряки й

примарних вогників, що виринають із тьми, нізвідки мов очі Сатани» [4,49].

Із цієї перспективи розгляньмо Шевченкові цитати в романі «Московіада».

Однією з перших цитат, що зустрічаються в романі, є рядок з найвідомішого вірша «Садок вишневий коло хати» («Вечір»):

<p>I. <i>Шумлять платани у гуснучих сутінках, блимають свічки, дзвонять монастирі, співають ідучи дівчата</i> [1, 10].</p>	<p><i>The sycamore trees rustle in the darkening twilight, сутінках, блимають свічки, дзво- the candles flicker, monasteries ring their bells, нят ь монастирі, співають ідучи girls sing while walking.</i> (*Тут і далі ми корис- туємось неопублікованим перекладом роману, зробленим Віталієм Чернецьким.)</p>
---	---

Маркером цитати у перекладі може бути її семантична несподіваність, а також точність перекладу.

Інша цитата з цього майже сакрального для кожного українця ліричного вірша опиняється в романі в «низькому» контексті, завдяки чому досягається ефект іронії. Герой у пошуках телефону потрапляє у допоміжні приміщення пивбару, де спостерігає таку сцену:

<p>II. <i>Сидять, курять, п'ють пиво, до речі, з кухлів, мають для різноманітності й початку пляшку білої. Сім'я обіда коло хати</i> [1,</p>	<p><i>They sit, and smoke, and drink beer - out of з кухлів, мають для різноманітності й tugs, by the way — and also have an</i></p>
---	--

32].	<i>open почату пляшку білої.</i> <i>Сім'я обіда коло bottle</i> <i>ofwhitefor variety's sake.</i> <i>The family lunches by the</i> <i>house.</i>
------	--

У перекладі англомовний читач зможе відчуті присутність «чужого слова» знову ж таки за рахунок точного лексичного відтворення цитати, але, напевно, ідентифікувати в ньому саме Шевченкову цитату, а значить і цілий смисловий пласт, що лежить за нею, під силу лише ерудованому читачеві. А втім, така цитата в романі відіграє важливу роль у створенні опозиції «Україна — Росія», Як вдало зазначає О. Бойченко, «Садок вишневий коло хати» Шевченко вимріяв у Петербурзі, коли ж «довелось заїхати в Україну», то виявилось, що «село неначе погоріло, неначе люде подуріли» [1]. Так само у часи написання «Московіади» реальний совдепівський Київ, звичайно, мало чим відрізнявся від Москви (хіба що на гірше). Але у романі він необхідний як символ «ідеальної спільності» (термін Тернера-Грабовича), що протистоїть імперській «соціальній структурі». У такому ж контексті сприймаються й перші рядки поеми «Сон», в якому Т. Шевченко здійснив найглибше профанування імперії.

<p>III.</p> <p>- У всякого своя доля, - зітхнув ти.</p> <p>- І свій шлях широкий, - додав він (84).</p>	<p>«Each person has his own fate,» you sighed. - У всякого своя доля, -зітхнув ти. «And his path wide open,» he added. <i>[«Each person has his own</i> <i>fate /And his path wide open»</i> <i>- the opening lines of «A</i> <i>Dream,» an 1844 poem by</i> <i>Taras Shevchenko, Ukraine 's</i></p>
--	---

	<i>national poet, one of the central texts in the Ukrainian canon.] (translator's note)</i>
--	---

Зауважимо, що ці рядки у тесті-джерелі знаходяться у сильній позиції - на початку тексту. Це посилює експресивність цитати, її здатність задати напрямок асоціацій читача. У перекладі ця цитата супроводжується приміткою перекладача, в якій вказується її джерело й те, що цей текст належить до центральних текстів українського канону. Проте, навряд чи будь-яка примітка здатна осягти всі ті асоціації, що викликає твір в українського читача. В цій поемі Шевченка Петербург показано у демонстративно знижених тонах. Як зауважує О. Забужко, це місто виступає земним відповідником Пекла [4,67]:

*Удалині, мову ямі,
 На багнищі город мріє;
 Над ним хмарою чорніє
 Туман тяжкий...*

Порівняймо це з образом Києва, який відкрився грішному варнакові в Шевченковій поемі в ту мить, коли він важив на самогубство:

*Мов на небі висить
 Святий Київ наш великий,
 Святим дивом сяють
 Храми Божі...*

Цікаве також наступне спостереження авторки: «Петербург зазвичай пов'язаний у Шевченка з маргінальними, затьмареними станами свідомості - сном, алкогольним сп'янінням, нечутливою втомою» [4,66]. Ці ж стани свідомості викликає й Москва у героя Ю. Андруховича. Саме у такому контексті

опиняється в «Московіаді» наступна Шевченкова цитата.

Повертаючись до своєї кімнати в гуртожитку, герой знаходить там своїх «найближчих друзів», з якими він разом пиячив уночі.

IV. Безперечно, що тепер усі вони страждають і караються, але не каються, а навпаки - жадають пива і видовищ. А де можна відшукати пиво і видовища? [1, 24].	Undoubtedly, they are now suffering in tor ment, but do not repent; on the contrary, they desire beer and circuses. And where can one find beer and spectacular circuses?
--	---

У перекладі цитата може ідентифікуватися завдяки алітерації у словах torment та repent, але поза увагою читача сприймаючої культури залишається художньо-літературна структура тексту-джерела. Цитата запозичена з вірша «N.N.», який пронизаний мотивом страждання Шевченка на чужині:

Одуми мої! О славо злая!

За тебе марно я в чужому краю

Караюсь, мучуся... але не каюсь [2, 336].

Мотив журби й туги за рідним краєм, чужини й ворогів є наскрізним для творчості Т. Шевченка. Як пише О. Забужко, Шевченків космос вибудований довкола вертикальної осі «Україна — російська імперія». Росія, досконалим символічним виявом якої є Петербург, виступає в Шевченка як утілення метафізичного зла, як місто-упир, що живиться української кров'ю - одбираючи в Україні її дітей, котрі йдуть на імперські служби й таким чином відпадають від національного тіла:

*У чужому краю
Не шукайте, не питаєте
Того, що немає
Іна небі, а не тільки
На чужому полі [2,266-267].*

З такого контексту взята наступна Шевченкова цитата, на яку натрапляємо в «Московіаді». Ю. Андрухович вдається до тієї ж стратегії, що ми бачили в попередніх епізодах - цитата з поеми Тараса Шевченка опиняється у комічному й абсурдному контексті. У телефонній розмові з «дежурним» Отто фон Ф., «згадуючи солодко-тривожні забави з телефоном далеких часів дитинства», люто промовляє:

<i>V. Нічого ви не розумієте, якщо він досі не затриманий! Зауважте: ще якщо ви мені не дасте його живим або мертвим, або і мертвим, і живим, і ненародженим, то з понеділка вся група, всі до одного - нах Карабах! [1, 123].</i>	<i>You don 't understand anything if he 's still not detained! Take note: if you don 't bring him to me dead or alive, or both dead and alive, on Monday the entire group, to the last one - to Karabakh!</i>
---	--

Максимально точна передача лексичного матеріалу Шевченкових цитат, яку ми до цього моменту спостерігали, в даному випадку не дотримується через вилучення з перекладу слова «ненародженим». В існуючих англійських перекладах назва поеми звучить так: «To My Fellow - Countrymen, in Ukraine, Living, Dead and yet Unborn» (переклад Віри Річ), «To the Dead, and the Living, and the Unborn, Countrymen of mine, in Ukraine, or out of it, My Epistle of Friendship» (переклад Олександра Хантера). Через відсутність будь-якого маркування цитати, вона нейтралізується у перекладі, в результаті чого, характерна для тексту оригіналу поліфонія перетворюється в одноголосся у перекладі.

Порівняльний аналіз показує, що в основі перекладацької

стратегії при передачі цитат лежать принципи «цитатного» перекладу (термін П. Торопа), спрямованого на максимально точну передачу лексичного матеріалу, з додаванням, як у прикладі III, примітки перекладача із вказівкою на текст-джерело. Проте, факт зберігання в перекладі основної функції цитати, тобто збагачення авторського тексту за рахунок тих значень, які привносяться до нього з тексту - джерела, не є очевидним. У зв'язку з цим, у вигіднішому світлі постає спосіб пошуку відповідників у приймаючій культурі. На користь такого рішення промовляє видатний письменник і семіотист У. Еко. Він пише, що як автор романів, де інтертекстуальне відлуння відіграє важливу роль, він завжди радіє, коли читач розпізнає його алюзії і тому закликає своїх перекладачів знаходити відповідники до цитат у тій літературі, мовою якої здійснюється переклад [14, 177].

Пошук таких відповідників може відбуватися шляхом виявлення архетипної моделі, яка є своєрідним «спільним знаменником» для різнонаціональних структур. У нашій статті такою моделлю є архетипна модель подорожі, складовою якої є антонімічна пара «чужина - дім», що втілилася в опозиції «Росія - Україна». В основі архетипної моделі лежить спільний праміф, який не потребує «перекодування» в іншій системі і постає як універсальний, з загальнолюдським незмінним значенням. Отже, завдання перекладача полягає в тому, щоб віднайти рівноцінні з точки зору впізнаваності цитати з текстів, спільних для двох культур, в основі яких лежить та ж сама архетипна модель, якомога точніше зберігши рівень часової та дистанційної віддаленості прецедентного тексту. Ми свідомі того, що такий підхід не відображає національної специфіки, але ж не забуваймо, що ми маємо справу з постмодерністичним текстом, побудованим за принципами відкритості та імпровізації, і в основі інтерпретації якого лежить гра. Обов'язковим моментом є «зняття масок», проте щоразу підкреслюється, що «справжній» образ під маскою є

насправді всього лише одним із множини можливих. На наш погляд, ці риси постмодерністичної літератури виправдовують таку перекладацьку стратегію. Це спонукатиме читача до особливої активності та інновацій — головних вимог інтерпретатора тексту постмодерністичної доби, що, зрештою, має призвести до отримання «задоволення від твору».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойченко О. «Московіада» Юрія Андруховича як моно міфологічна меніппея». - <http://karija.narod.ru/Translations/bojcs-andrmosko2.htm>.
2. Гундорова Т. Постмодерністська фікція Андруховича з постколоніальним знаком питання // Сучасність. - 1993. - № 9. - С. 79-83.
3. Денисова Г. Интертекстуальность и семиотика перевода // Текст. Интертекст. Культура: Сборник докладов международной научной конференции (Москва, 4-7 апреля 2001 года) / Ред.-сост.: В. П. Григорьев, Н. А. Фатеева. - М.: Азбуковник, 2001. - С. 112-129.
4. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу, — К,: Абрис, 1997. -144с.
5. Зорівчак Р. П. Реалія і переклад. - Л., 1989. -216с.
6. Козицкая Е. А. Смыслообразующая функция цитаты в поэтическом тексте: Пособие по спецкурсу. - Тверь: Твер. гос. ун-т, 1999. - 140 с.
7. Кузьмина Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. - Омск, 1999. - 268 с.
8. Лановик М. Перкладознавчі проблеми компаративістики крізь призму літературознавчих теорій // Літературознавча компаративістика: Навчальний посібник // Ред.Р. Г. Гром'як. - Тернопіль: ТДПУ, 2002. - С. 272-309.
9. Попович А. Проблемы художественного перевода. - М.: Высш.

шк., 1980. - 199 с.

10.Семенова Н. В. Цитата в художественной прозе (На материале произведений В. Набокова): Монография. - Тверь: Тверской гос. ун-т, 2002. - 200 с.

11.Тороп П. Тотальный перевод. - Тарту: Изд-во тартуского ун-та, 1995. - 220 с.

12.Фатеева Н. А. Контрапункт интертекстуальности, или Интертекст в мире текстов. - М.: Агар, 2000. - 280 с.

13.Фоменко И. В. Цитата // Введение в литературоведение: Основные понятия и термины: Учеб. пособие / Под ред. Л. В. Чернец. - М.: Высшая шк., 1999. - С. 496-506.

14.Eco, Umberto. Mouse or Rat? Translation as Negotiation. - London: Weidenfeld & Nicolson, 2003. - 200 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Андрухович Ю. Московіада. Роман жахів. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. -140с.

2. Шевченко Т. Г. Кобзар. - К.: Дніпро, 1980. - 613 с.

3. Shevchenko Taras. Songs out of Darkness // Selected poems translated from Ukrainian by Vera Rich. - London: The Mitre Press, 1961. - 128 p.

4. The Kobzar of Ukraine / Translated by Alexander Jardine Hunter. - New York: Howerla, 1961.-145 p.